

Грушевський проти Липинського: Останні думки історика про гетьмана Богдана Хмельницького та його добу*

«Кілька загальних завважень», остання глава завершального тому «Історії України-Руси» Грушевського про добу Хмельницького, поставила українських істориків та й взагалі освічену публіку як сучасних Грушевському, так і наступних поколінь, у складне становище¹. Зазвичай тих, хто схильний вважати Грушевського типовим національним або «націоналістичним» істориком, думки, висловлені у тій главі, збивають з пантелику². Наприкінці 1920-х років, коли переважна частина українських істориків та широкої громадськості дуже прихильно ставилась до досягнень гетьмана та створеної ним держави, майстер української національної історіографії кінця дев'ятнадцятого та початку двадцятого століття змалював національного героя та ситуацію в Україні впродовж

* Ця робота вперше була надрукована англійською мовою під назвою «Hrushevsky Confronts Lypynsky: The Historian's Final Assessment of Hetman Bohdan Khmelnytsky and the Khmelnytsky Era» як вступна стаття до видання: *Hrushevsky Mykhailo. History of Ukraine-Rus'*. — Vol. 9. — Bk. 2. — Part 2. — P. Lx-lxxviii. Авторизований переклад з англійської Оксани Юркової.

¹ Мирон Кордуба, один із кращих студентів Грушевського та провідний спеціаліст з доби Хмельницького, критикував оцінку Грушевським гетьмана та деяких аспектів Хмельниччини у написаному поза межами радянської України великому рецензійному огляді 7–9 томів. Див.: *Korduba Myron. Der Ukraine Niedergang und Aufschwung // Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte*. — 1932. — Vol. 6. — P. 30–60, 192–230, 358–85, особливо с. 377–381. У короткій рецензії на обидві книги 9-го тому у львівському часопису «Літературно-науковий вісник» (1931. — Т. 106. — С. 1029–1031) Симон Наріжний назвав 13-ту главу цінною, але дуже дискусійною, хоча і не полемічною. Він стверджував, що знахідки та висновки автора становлять великий інтерес, хоча й викликають значні заперечення. Про інші відгуки вчених за межами Радянського Союзу на роботу Грушевського див.: *Тельвак Віталій*. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX — 30-ті роки XX століття). — Київ, 2008. — С. 337–349.

² Про імідж Грушевського як українського національного або «націоналістичного» історика див. мій вступ до видання: *Hrushevsky Mykhailo. History of Ukraine-Rus'*. — Vol. 1. — Edmonton and Toronto, 1997. — P. xxii–xlii. Див. також: *Plokhly Serhii. Unmaking Imperial Russia: Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History*. — Toronto et al., 2005 та *Prymak Thomas. Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture*. — Toronto et al., 1987.

більшої частини його правління темними фарбами³. Ця гостро-емоційна оцінка помітно відрізнялася від опублікованих ним за час його довгої кар'єри більш позитивних суджень. Значну частину глави складала різка критика поглядів В'ячеслава Липинського (1882–1931) і державницької школи українських істориків. Як заключна і, таким чином, нібито найбільш значуща праця Грушевського про гетьмана та Україну середини сімнадцятого століття, остання глава часто затьмарювала великий об'єм написаного ним про добу Хмельницького в «Історії України-Руси».

Навряд чи можна було очікувати, що ці «Кілька загальних завважень» історика, який присвятив Хмельниччині більше десяти років свого життя та понад дві тисячі друкованих сторінок, відрізнятимуться за тоном від решти «Історії» і здаватимуться написаними скоріше в дусі полемічних творів Грушевського. Напевно, емоційне звучання цієї частини відвернуло увагу від аргументів, що були висунуті Грушевським. У 1929–1930 роках, коли вчений завершував роботу над 9-им томом «Історії», він перебував під великою напругою. Ті роки позначили початок офіційно ініційованих атак на Грушевського у марксистських виданнях і припинення підтримки його наукових установ та проектів. Розуміючи, що спливає час для продовження власних досліджень і видавничої діяльності, Грушевський мав відчувати все більшу необхідність виступити проти того, як він вважав, хибного курсу, яким пішли українські історики поза межами радянської України.

Незабаром після появи у 1931 році другої частини 9-го тому Грушевський був заарештований. Малоймовірно, що в радянській Україні багато читачів отримали том, який потрапив під зростаючі нападки вчених-марксистів та пропагандистів сталінської епохи. У 1932 році ці критики називали Грушевського «націонал-демократом», чиї погляди мало чим відрізнялися від поглядів Липинського, емігранта-монархіста та лідера державницької школи; у 1934 році Грушевського засуджували як «націонал-фашиста»⁴. До певної міри, нападки сталіністів на Грушевського, що все більше розходились із скільки-небудь серйозним зображенням його поглядів, як і на весь український патріотичний табір, породжували зростаючу симпатію до історика за кордоном і притишували

³ Рання марксистська історіографія була критично налаштована до гетьмана, але вона спродукувала лише кілька наукових робіт. Про еволюцію поглядів Грушевського на Хмельницького див. мою статтю *The Changing Image of the Hetman // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. — 1998. — Jg. 46. — No. 4. — S. 531–45. Серед українських істориків поза межами радянської України винятком був Василь Герасимчук (1880–1944), який поділяв погляди Грушевського, але підготовлена ним рецензія на роботу Грушевського була опублікована лише у 1990-х роках. Див.: *Федорук Я.О.* Відгук Василя Гарасимчука на IX том «Історії України-Руси» М. Грушевського // *Український археографічний щорічник*. Нова серія. — К., 1999. — Т. 3–4 (6–7). — С. 534–541.

⁴ Про умови, за яких Грушевський писав том, див.: *Plokhly Serhii*. *Writing the History in the USSR*, вступ до *Hrushevsky Mykhailo*. *History of Ukraine-Rus'*. — Vol. 9. — Bk. 1. — Edmonton and Toronto, 2005. — P. xxxvi–xxxix. Про завершення 9-го тому див. коментарі *Ярослава Федорука*: Невідома стаття Івана Крип'якевича про українсько-турецькі взаємини 1648–1657 років // *Український археографічний щорічник*. Нова серія. — К., 2006. — Т. 10–11 (13–14). — С. 187. Про марксистських критиків див. *Plokhly S.* *Ibid.* — P. Lvii–lxiii, та *Тельвак В.* Творча спадщина Михайла Грушевського. — С. 319–332.

відповідь на його критику державницької школи. Смерть Липинського в 1931 році ліквідувала всі можливості для продовження наукової дискусії між двома істориками. Грушевський помер невдовзі після цього, в 1934 році. Таким чином, оскільки радянський уряд переслідував та у межах своїх кордонів закував українську історіографію у кайдани, опублікований Грушевським виклик поглядом Липинського не спровокував дискусії, якої автор «Загальних завважень», імовірно, прагнув.

Багато науковців вбачали причину різкості Грушевського в його досвіді державного будівництва у часи української революції та в його незгоді з політикою Липинського. Але в дореволюційних працях Грушевського є багато того, що пояснює його відмову від нового мислення державницької школи, яке привернуло увагу багатьох його молодших колег. Він був народником з довічною відданістю ідеї добробуту мас, що, на його думку, була підважена нещодавніми дослідженнями Хмельниччини, перш за все, роботами Липинського.

У роки безпосередньо перед і під час Першої світової війни, коли Грушевський приступив до включення Хмельниччини до своєї «Історії», він зіткнувся із новою ситуацією. Досі він пристосовував існуючу історіографію до формування загального академічного погляду на українську історію як на тяглий процес. Тепер же він був змушений переосмислювати періодизацію предмету дослідження. Доба Богдана, проте, вже добре укорінилась в українській історичній традиції. Хмельниччина перебувала в центрі уваги козацької історіографії вісімнадцятого століття. Крім того, основною історичною працею українського національного відродження була книга Микола Костомарова «Богдан Хмельницький», вперше опублікована в 1857 році, а згодом тричі перевидана за життя Костомарова у виправлених редакціях (1859, 1870, 1884)⁵. Цей час та гетьман були в центрі не лише української історичної традиції, але вони були також об'єктами польської та російської історіографії. Ще до того, як Грушевський написав першу сторінку своєї академічної історії цього періоду, польський історик Францішек Равіта-Гавронський опублікував двотомну біографію Хмельницького, виділяючи його та його епоху як найбільш істотні суб'єкти української історії та вивергаючи на гетьмана, козаків і русинів усі свої запаси жовчі⁶.

⁵ Про видання праці Костомарова та коментар Грушевського див.: *Грушевський Михайло*. Історія України-Руси. — Т. VIII. — Ч. II. — Київ, Відень, 1922. — С. 214–219; в англomовному виданні: *Hrushevsky M. History*. — Vol. 8. — Edmonton and Toronto, 2002. — P. 692–697. Про монографію див.: *Ясь О.*, Історія як сюжет. Представлення образу Богдана Хмельницького в однойменній монографії М. І. Костомарова // *Український історичний журнал*. — К., 2007. — № 2. — С. 89–106.

⁶ У своїй праці «1655–1905. Krwawy gość we Lwowie» (Львів, 1905) Францішек Равіта-Гавронський процитував думку австрійського історика вісімнадцятого сторіччя Йогана-Християна фон Енгеля «Україні долею не судилося незалежне існування» в обстоюванні свого твердження про те, що «руська нація не має елементів, необхідних для державного життя». Це стосувалось не лише його тлумачення Хмельниччини, але свідчило також про ігнорування ним тогочасних прагнень українців. Див. написану ним біографію «Bohdan Chmielnicki do elekcji Jana-Kazimierza» (Львів, 1906) та «Bohdan Chmielnicki od elekcji Jana-Kazimierza do śmierci» (Львів, 1909), а також коментарі Грушевського на його праці (Історія України-Руси. — Т. VIII. — Ч. II. — С. 222; в англomовному виданні: *History*. — Vol. 8. — P. 702).

Під час опрацювання Хмельниччини Грушевський також зіткнувся з іншою безпрецедентною обставиною: не він спочатку навчав представників тієї української історичної школи, яку він творив. Грушевський був тим професором, який призначав теми студентських семінарів й організовував публікації документів, але саме його колеги та учні проводили фундаментальні дослідження та готували до друку нові джерела, перш ніж сам Грушевський дійшов до доби Хмельницького в своїй «Історії». У 1898 році Грушевський написав передову програмну статтю «Хмельницький і Хмельницщина» для спеціального випуску «Записок Наукового товариства ім. Шевченка», надрукованому до 250-ої річниці повстання 1648 року, але якраз той випуск містив новаторські дослідження Степана Томашівського (1875–1930) про народні рухи в Галицькій Русі 1648 року та Івана Франка (1856–1916) про Хмельниччину 1648–1649 у тогочасних віршах⁷. До Першої світової війни роботи Грушевського з цього періоду обмежуються нарисами до річниць (1654–1904, 1657–1907), відповідями польським і російським критикам українського руху, які писали про гетьмана та його епоху, популярною брошурою про гетьмана й кількома главами в узагальнюючих викладах⁸. У той же час Томашівський і Мирон Кордуба (1876–1947) опублікували важливі наукові студії з цього періоду, а також томи джерел⁹. Це призвело до того, що колеги Грушевського та його студенти отримали нагоду підважити його авторитет і запропонувати інші інтерпретації.

Начебто і цього було недостатньо, ще до того, як він у 1916 році опублікував вступні розділи свого дослідження Хмельниччини (том 8, частина 2 «Історії»), історичним поглядом Грушевського був кинутий виклик та з'явилась

⁷ *Грушевський Михайло*. Хмельницький і Хмельницщина. Історичний ескіз // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Львів, 1898. — Т. 23–24. — С. 1–30; *Томашівський Степан*. Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р. // Там само. — С. 1–138; *Франко Іван*. Хмельницщина 1648–1649 років у сучасних віршах // Там само. — С. 1–114.

⁸ Про роботи Грушевського див. мою статтю *Grappling with the Hero: Hrushevs'kyi Confronts Khmel'nyts'kyi* // *Harvard Ukrainian Studies*. — 1998. — Vol. 22. — P. 589–603, та мій вступ «Assessing the “Crucial Epoch”: From the Cossack Revolts to the Khmelnytsky Uprising at Its Height» до видання: *Hrushevsky M. History*. — Vol. 8. — P. xlvі–xlviіі. Позитивними оцінками Хмельницького щедро пересипана брошура Грушевського «Про батька козацького Богдана Хмельницького» (Київ, 1909), що була призначена для широкої громадськості підросійської України після скасування заборони на друк українською мовою. Нариси Грушевського цього періоду зібрані у перших трьох томах видання *Грушевський Михайло*. Твори у 50 томах, що вийшли у підсерії «Суспільно-політичні твори» (Львів, 2002–2005).

⁹ Томашівський редагував два томи «Жерел до історії України-Руси»: том 4 (Львів, 1898), його вступна стаття «3 життя галицько-руських соймиків» (с. 1–36), та том 6 (Львів, 1913), його вступна стаття «Межи Пилявцями і Замостем» (с. 1–144). Він також опублікував монографію «Перший похід Богдана Хмельницького в Галичину (Два місяці української політики)» (Львів, 1913) та кілька статей (див. *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. VIII. — Ч. II. — С. 223–224; у англomовному виданні: *Hrushevsky M. History*. — Vol. 8. — P. 745). Кордуба редагував 12-й том видання «Жерела до історії України-Руси» (Львів, 1911), його вступна стаття «Боротьба за престіл по смерті Володислава IV» (с. 1–60), та опублікував дві спеціальні статті (див. *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. VIII. — Ч. II. — С. 211; у англomовному виданні: *Hrushevsky M. History*. — Vol. 8. — P. 736).

довгострокова загроза його статусу як найбільш впливового історика України. У 1912 році В'ячеслав Липинський опублікував великий збірник польською мовою під назвою «3 історії України»¹⁰. Він складався із монографії, статей і документів, що в основному стосувались доби Хмельницького. Липинський написав дві основні наукові студії збірника: біографію Михайла Кричевського (Stanisław Michał Krzyczewski), шляхтича-римо-католика і полковника реєстрових козаків, який став на бік Хмельницького, і «Два моменти з історії пореволюційної України», дослідження епохи Хмельницького, де зосередився на останньому році його гетьманату та подіях після його смерті.

Липинський не походив з історичної школи Грушевського і не спирався на традиції українського народництва. Народжений у польській шляхетській родині на Правобережній Україні та охрещений як Вацлав, Липинський набув української ідентичності та присвятив своє політичне життя відстоюванню тези про те, що римо-католицькій польськомовній шляхті знайдеться місце в українській нації та у майбутній Українській державі. Липинський став одним із видатних українських політичних мислителів ХХ століття, рупором консерватизму та монархізму¹¹. В історичних творах Липинського, що здобув освіту в університетах Кракова та Женеви, відобразились неоромантична, неоконсервативна і патріотична течії польської політичної думки та історіографії початку ХХ століття, що підкреслювали позитивні аспекти боротьби за незалежність, верховенства держави, значення органічних спільнот і важливість історичних прикладів для наслідування¹². Липинський запровадив ці концепції в контекст історії України.

¹⁰ Z dziejów Ukrainy: Księga pamiątkowa / Ed. Waclaw Lipiński. — Kijów, Kraków, 1912, із студій Липинського «Stanisław Michał Krzyczewski: Z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstańczych pod wodzą Bohdana Chmielnickiego (r. 1648–1649)» (s. 145–513), та «Dwie chwile z dziejów poręwolucyjnej Ukrainy» (s. 514–617). Стаття «Stanisław Michał Krzyczewski» була перевидана в українському перекладі у кн.: Липинський Вячеслав. Твори. — Т. 2. — Філадельфія, 1980.

¹¹ Про політичні ідеї Липинського див.: The Political and Social Ideas of Vjačeslav Lypyn's'kyj / Ed. Jarosław Pelenski, спеціальний випуск, Harvard Ukrainian Studies. — 1985. — Vol. 9, nos. 3–4; Gancarz B. «My szlachta ukraińska...». Zarys życia i działalności Waclawa Lipińskiego, 1882–1914. — Kraków, 2006.

¹² Про Липинського як історика див.: Білас Лев. Вячеслав Липинський як історик кризової доби // Липинський Вячеслав. Твори. — Т. 3. — Філадельфія, 1991. — С. xxiii–lxx. Про його інтелектуальне формування див.: Bilas Lev. The Intellectual Development of V. Lypyn's'kyj: His World View and Political Activity before World War I // The Political and Social Ideas of Vjačeslav Lypyn's'kyj. — Р. 263–286, і його ж. Краків, Женева і філіяція “Кричевського”: До родовідної мислення В. Липинського // Липинський В. Твори. — Т. 2. — С. xix–xlvi. Білас відзначає вплив на Липинського як його вчителя неоконсерватора Владислава Леопольда Яворського, так й істориків Станіслава Закшевського та Шимона Аскеназі. Див. також *Błachowska Katarzyna*. Stanisław Zakrzewski (1873–1936) // *Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku* / Ed. Jerzy Maternicki with Leonid Zaskilniak. — Rzeszów, 2007, та *Wróbel Piotr*. Szymon Askenazy (1865–1935) // *Nation and History: Polish Historians from the Enlightenment to the Second World War* / Ed. Peter Brock, John D. Stanley, та Piotr J. Wróbel. — Toronto et al., 2006. — Р. 221–245. Про неоромантичні тенденції у творах Липинського див.: *Зашкільняк Леонід*. Неоромантичні тенденції в українській історіографії початку ХХ століття // *Historia-mentalność-tożsamość: Miejsce i rola historii oraz historyków w życiu narodu polskiego i ukraińskiego XIX i XX wieków* / Ed. Joanna Pisulińska, Paweł Sierżega, and Leonid Zaskilniak. — Rzeszów, 2008. — С. 320–334.

Автор підважив легітимність польських зазіхань до України, таким чином відкинувши усталені політичні традиції Речі Посполитої. Його біографія Кричевського була написана в дусі уявної історичної моделі, в даному випадку і як героїчної постаті, і як представника соціальної еліти, що долучився до повстання та розбудови української держави¹³.

Хоча польськомовний збірник Липинського «З історії України» навряд чи міг конкурувати за значимістю із *magnum opus* Грушевського, він був задуманий Липинським як частина більшої роботи¹⁴. У передмові до доопрацьованої праці «Два моменти з історії пореволюційної України», перевиданої у 1920 році, він описав свій збірник «З історії України» як вступну і підготовчу роботу до історії України, що він почав писати до війни, але зібрані для неї матеріали та підготовлений рукопис загинули під час революції¹⁵.

Не будемо розглядати більший проект Липинського. У його творі «З історії України» вже було запропонувала нове бачення епохи Хмельницького, що завдяки зосередженню уваги на шляхті та козацькій старшині розходилася з народницькою традицією. Саме це звеличування елітних верств як найважливіших позитивних елементів української історії привело до такого рішучого розриву із народницькою історичною концепцією. Поза тим Липинський зосередився на ролі гетьмана, державному будівництві та інтеграційному впливі української території на її мешканців. Він також запропонував нове тлумачення Переяславської угоди як політичного альянсу, в який Україна увійшла як окреме політичне і національне утворення¹⁶.

У роки перед Першою світовою війною виклик, кинутий Грушевському працею Липинського, не був настільки очевидним, адже обидва історики співпрацювали для розвитку української науки¹⁷. Липинський став до лав українських істориків і виказав повагу до праці Грушевського. Дійсно, Липинський навіть спочатку думав про проведення наукових студій з Грушевським у Львові, але

¹³ Білас досліджує вплив написаної Аскеназі біографії князя Юзефа Понятовського на написану Липинським біографію Михайла Кричевського. Див. його: Краків, Женева і філіяція "Кричевського". — С. xlv–xlvi.

¹⁴ Див. передмову Ігоря Гирича до листів Липинського до Грушевського у кн.: *Липинський Вячеслав. Листування (А–Ж) / Під ред. Романа Залуцького та Христини Пеленської*. — Київ, Філадельфія, 2003 (= Повне зібрання творів, архів, студії / Під ред. Ярослава Пеленського. Архів. — Т.1.). — С. 273.

¹⁵ Про довоєнні плани Липинського написати історію України див. передмову до кн.: *Липинський Вячеслав. Україна на переломі 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті*. — Відень, 1920. Якщо не зазначено інакше, посилання подані на це видання.

¹⁶ Див. дослідження цього питання Липинським у праці Stanisław Michał Krzyczewski // *Липинський В. Твори*. — Т. 2. — С. 41). В іншому місці в «Z dziejów Ukrainy» (s. 525–527), він окреслює мету Хмельницького вступити до військового союзу поєданого з протекторатом задля перемоги над Річчю Посполитою.

¹⁷ Про історичні погляди Липинського та Грушевського у ці роки та контакти між ними див.: *Гирич Ігор. Державницький напрям і народницька історіографія (на тлі стосунків Михайла Грушевського і Вячеслава Липинського) // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському.* / Під ред. Ярослава Грицака та Ярослава Дашкевича. — Львів, 1999. — С. 47–64.

змінив рішення після того, як Грушевський без його відома втягнув його у критику «Історії України-Руси» Миколи Аркаса¹⁸. Тим не менш, Грушевський і Липинський підтримували товариські стосунки, причому Липинський писав шанобливі листи до старійшини українських істориків та ділився з ним матеріалами¹⁹. Грушевський навіть запропонував змінити назву запланованої української версії статті «Два моменти з історії пореволюційної України», яку Липинський думав опублікувати у «Літературно-науковому віснику»²⁰. Тоді Липинський запропонував назву «На переломі (З історії української політики в половині XVII століття)», з якої він зберіг першу фразу, коли після революції надрукував доопрацьовану україномовну версію цієї роботи.

Липинський включив частину глави 6-го тому «Історії» Грушевського у свій збірник «З історії України» (він також опублікував низку оголошень та бібліографічних заміток про публікації Грушевського). Липинський використав перекладений польською мовою перевірений та авторизований Грушевським уривок під назвою «Українська шляхта на рубежі XVI та XVII століть» для обґрунтування свого твердження у праці «Stanisław Michał Krzyczewski», що до повстання приєдналися тисячі шляхтичів²¹. У другому виданні 2-ої частини 8-го тому «Історії України-Руси», що з'явилася 1922 року, але фактично була написана перед українською революцією, Грушевський позитивно оцінив внесок Липинського у «досі малодосліджену» тему участі шляхти у повстанні та впливу на нього, згадавши працю «З історії України»²². Основний дисонанс в їх відносинах пролунав, коли Липинський передав свій голос Степану Томашівському, який ви-

¹⁸ Лист від 21–28 серпня 1908 р. від Липинського до Василя Доманицького // *Липинський В. Листування (А–Ж)*. — С. 507–509. Про рішення Липинського див. передмову Ігоря Гирича до листів Липинського до Грушевського у кн.: *Листування Михайла Грушевського / Під ред. Любомира Винара*. Серія: Епістолярні джерела грушевськознавства. — Т. 2. — Київ та ін., 2001. — С. 275. Про рецензію на книгу Аркаса див. листи Доманицького до Аркаса, опубліковані Інною Старовойтенко у виданні: *Український археографічний щорічник*. Нова серія. — Т. 10–11 (13–14). — К., 2006. — С. 565–566; про вихід Липинського з редакції «Літературно-наукового вісника» див.: Там само. — С. 574. Всі листи передруковані у кн.: «Історія України-Руси» у листуванні Миколи Аркаса з Василем Доманицьким. 1906–1909 роки / Під ред. Інни Старовойтенко. — Київ, 2009. В цій же книзі передруковані рецензія Липинського з «Літературно-наукового вісника» (с. 225–236) та відгук Грушевського на неї (с. 237–241).

¹⁹ Див. п'ятдесят п'ять листів, опублікованих у кн.: *Липинський В. Листування (А–Ж)*. — С. 352–414. Разом із одним додатковим листом вони раніше були оприлюднені у кн.: *Листування Михайла Грушевського*. — Т. 2. — С. 271–327. Листи проаналізовані Ігорем Гиричем у передмові (с. 272–275), що містить перелік публікацій, де він їх цитував. Порівн.: Вступне слово Гирича до збірки листів Липинського, планованої у 1990-х рр., проте так і не надрукованої: Вячеслав Липинський у світлі його листування за дореволюційних часів // *Український історик*. — 1999. — Ч. 2–4 (141–143). — С. 110–142.

²⁰ Див. Лист від 21 грудня 1912 (3 січня 1913 р. за новим стилем) // *Липинський В. Листування (А–Ж)*. — С. 404–405.

²¹ *Hruszewski Michał. Szlachta ukraińska na przełomie XVI–XVII wieku // Z dziejów Ukrainy*. — S. 1–46.

²² *Грушевський М. Історія України-Руси*. — Т. VIII. — Ч. II. — С. 223; у англomовному виданні: *Hrushevsky M. History*. — Vol. 8. — P. 703.

користав його проти Грушевського під час боротьби за владу у Науковому товаристві ім. Шевченка у Львові у 1913 році. Липинський заявив, що він не знав, що його голос буде використаний проти Грушевського, і що він засуджує ті форми, в яких велась ця боротьба²³.

Однак уважне прочитання довоєнних праць Грушевського та Липинського показує, що конфлікт був неминучий. Обидва погоджувались, що рік 1649 був позначений найбільшими соціальними потрясіннями і повстаннями мас, але розходились у своїх оцінках. У своєму узагальнюючому огляді, опублікованому 1898 року, Грушевський пожалкував, що Хмельницький повернувся спиною до мас: він вказав, що повстання зазнало фіаско, тому що суспільний лад не був повністю повалений²⁴. Він вважав, що угодою з Московією гетьман поставив під загрозу українську незалежність, і стверджував, що незважаючи на позитивні сторони його урядування, він не продемонстрував якостей справжнього державного діяча. Упродовж десятиліття перед Першою світовою війною, у відповідь на російські та польські напади на Хмельницького та український рух, Грушевський написав полемічні популярні статті на їх захист, і в цих популярних нарисах історії України змалював Хмельницького та його добу більш позитивними з української національної точки зору, але сам залишився відданим інтересам народних мас²⁵.

Липинський використовував зовсім інші критерії для оцінки доби Хмельницького. Він зобразив повстання 1648–1649 років як повстання українського народу (*naród ukraiński*) — унікальну революцію у той період європейської історії (с. 145)²⁶. На його думку, повстання Хмельницького та «Велика українська революція» виявили українську національну «індивідуальність» (*indywidualność narodowa*) і національну відмінність (*odrębność narodowa*) українців від поляків і росіян. Липинський вважав, що українська нація у його час існувала завдяки українській революції 1648 року і боротьбі за національне визволення, яке привело до утворення Гетьманщини (с. 146–47). На відміну від Грушевського, він розглядав 1649 рік як кінець руйнівного періоду народних повстань, що відштовхували верхні шари суспільства. Відтак, на його думку, народна революція (*rewolucja ludowa*) перетворилася на конструктивну козацьку революцію (с. 522, 551). Хмельницький ефективно захищав суверенітет України завдяки Переяславським статтям і наступному владнанню відносин із Москвою (с. 527–31). На думку Липинського, визнання шляхтою Пінську влади Хмельницького в 1657 році ознаменувало об'єднання козаків і шляхти, «синів однієї української нації», під керівництвом «великого гетьмана». Цей союз означав цілком ясне проголошення української державності та позначив новий період у житті «відродженої у революції України» (с. 577, 578).

²³ Див. лист від 14 (27) липня 1913 р. // *Липинський В.* Листування (А–Ж). — С. 412. Про стосунки Грушевського з Томашівським див.: *Бортняк Надія.* Степан Томашівський: до відносин із Михайлом Грушевським // Михайло Грушевський і українська історична наука. — С. 186–192.

²⁴ Див. висвітлення статті «Хмельницький і Хмельницщина» у моєму вступі до *Hrushevsky M.* History. — Vol. 8. — P. xlvi–xlvi.

²⁵ Ibid. — P. Xlvii–xlviii.

²⁶ У цьому абзаці зазначені номери сторінок з видання «Z dziejów Ukrainy» 1912 р.

Коли Липинський випустив свою книгу, Грушевський працював над другою частиною 8-го тому своєї «Історії»; коли він дійшов до останньої глави 3-ї частини, спалахнула світова війна. Згодом, зимою 1916–1917 років під час московського періоду свого заслання Грушевський том завершив. Із властивою йому звичайною ретельністю у доборі джерел і вивченні наукової літератури він створив досі неперевершений у вичерпності опис великого повстання і гетьманату Хмельницького. Грушевський вважав, що він запропонував новий, необтяжений міфологією, погляд на Хмельницького і його епоху. Його робота багато в чому відрізнялась від традиційної української історіографії, яка прославляла Хмельницького як засновника Гетьманщини, та народницької історіографії, яка представляла гетьмана та його оточення як визволителів мас. Вже у 8-му томі, досліджуючи причини повстання і його перебіг до 1650 року, Грушевський критично розглянув багато українських традиційних дбайливо збережених легенд та інтерпретацій. Це проявилось навіть у періодизації ним подій. У той час, коли багато істориків до і після нього розглядали 1648 рік як великий вододіл української історії, Грушевський твердив, що козацька доба як період національного і культурного відродження та опору соціальному гніту почалася наприкінці шістнадцятого — на початку сімнадцятого століть і завершилась Зборівською угодою 1649 року, наслідки якої дали про себе знати в 1650 році. За Грушевським, перший етап повстання досяг найвищої точки із рішенням порвати з Польщею і відображав дозрівання національного розвитку до спроби створити державу; соціальні потрясіння, навпаки, після 1650 року втратили імпульс. Грушевський — національний історик вітав рішення Хмельницького порвати з Польщею, але Грушевський — народник нарікав на спад соціального радикалізму повстання.

Для 9-го тому «Історії», написаного у радянський час, Грушевський, аби нагромадити нові матеріали про гетьманування Хмельницького після 1650 року, організував ретельне опрацювання архівних джерел, і значна їх частина представлена у томі. На той час, як Грушевський передав до друку другу книгу 9-го тому, він остаточно вирішив відповісти на виклик, кинутий Липинським. Звичайно, поява у 1920 році книги «Україна на переломі 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті» зробила цей виклик більш очевидним²⁷.

У передмові Липинський твердив, що запланована ним ще до світової війни «Історія України» була задумана за відмінною від зазвичай прийнятої в українській історіографії схеми, що зосереджувалась на «сентиментально-опозиційному» і «безрозумно-деструктивному». Навпаки, праця Липинського повинна була акцентувати на «мужніх» та «організаційних» проявах життя українського народу. Можна тільки дивуватися, як ця спрямованість Липинського могла являти загрозу «Історії» Грушевського. Хоча повна історія Липинським так і не була написана, «Україна на переломі», ця перероблена і розширена українська версія його праці «Два моменти з історії пореволюційної України» та частини

²⁷ Липинський В. Україна на переломі 1657–1659.

«Stanisław Michał Krzyczewski», по суті, кинула рукавичку Грушевському²⁸. Липинський зберіг фразу «на переломі», яку він витворив у відповідь на пораду Грушевського дати нову назву україномовному варіанту його роботи. Однак, змінивши запропонований до війни титул «3 історії української політики в половині XVII століття» на «Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті», Липинський змістив фокус роботи.

Україномовний текст Липинського до його довоєнної роботи додав небагато в плані документального або фактичного матеріалу, але запропонував сучасникам більш чіткий виклад прикладів для наслідування з доби Хмельницького, в тому числі тих, що Липинський, консервативний прихильник Гетьманату 1918 року, розглядав як модель аграрної або хліборобської монархії. Під час доопрацювання роботи Липинський посилив наголос на досягненнях гетьманату Хмельницького у державному будівництві та на розвитку українського націотворення. Він зобразив гетьмана мудрим правителем, який прагнув встановити династичне монархічне правління. Грунтуючись на своєму негативному сприйнятті перетворень 1917–1921 років, він також зменшив використання терміну «революція» (обмежуючи його в основному до періоду, який він називав «козацькою революцією»)²⁹. Побачивши на власні очі руйнівну силу масового повстання, Липинський присвятив том Левку Зануді, селянину, який сумлінно охороняв будинок і бібліотеку Липинського, і був вбитий «руїнниками». Липинський також почав набагато позитивніше ставитися до Переяславської угоди як до рішучої маніфестації Хмельницьким повної незалежності України від Речі Посполитої. По суті, тут Липинський висловив своє політичне кредо більш відвертим дидактичним стилем, ніж у своїй довоєнній роботі. І сам тон книги, і її політичний меседж розгнівали позитивіста і народника Грушевського.

Як правило, Грушевського і Липинського протиставляють один одному як народника та державника, причому Грушевського вважають лівим, а Липинського — правим. Не менш важливою є еволюція їх поглядів на націю та її відношення до соціальних верств і політичних структур³⁰. Липинський

²⁸ Грушевський все-таки нейтрально згадує про «Україну на переломі» у бібліографічній примітці до 8-го тому, опублікованому у 1922 р. (*Грушевський М.*, Історія України-Руси. — 1922. — Т. VIII. — Ч. II. — С. 223). На початку своєї еміграції у листі до Кирила Студинського Грушевський применшував роль Липинського між консервативних гетьманців (*Гирич І.* Передмова // Листування Михайла Грушевського. — Т. 2. — С. 275). Наприкінці 1920-х років він став сприймати виклик, кинутий Липинським та його послідовниками, більш серйозно.

²⁹ Про зміни у використанні Липинським терміну «революція» див. *Масненко Віталій*. Історичні концепції М. С. Грушевського та В. К. Липинського: методологічні і суспільно-політичні виміри української історичної думки 1920-х років. — Київ, Черкаси, 2000. — С. 181–189; *Plokhyy S.* Unmaking Imperial Russia. — Р. 287. Липинський дотримувався концепції козацької революції у своїй пізнійшій праці (порівн.: Україна на переломі. — С. 83, 88).

³⁰ Хоча термін «державницька школа» став основним, треба нагадати, що у 1920-х роках терміни «національний» та «державний» часто використовувались для опису нових напрямів в історіографії. Див. *Кревецький Іван*. Українська історіографія на переломі // ЗНТШ. — 1924. — Т. 134–135. — С. 161–184. Як твердить Сергій Плохій (*Unmaking Imperial Russia*. — Р. 329), Василь Заїкін був першим, хто почав говорити про «національно-державницьку» або «державницьку школу» під час обговорення статті Кревецького. Див. рецензію на випуск ЗНТШ у виданні: Літературно-науковий вісник. — 1925. — Т. 24. — Ч. 5. — С. 85–95.

сфокусував увагу на національному питанні та зробив значний внесок у його вивчення у збірнику «З історії України» та далі розвив в «Україні на переломі». Він звернув увагу на складний соціальний і територіальний склад «руського народу» до 1648 року, яка, як він вважав, складалась із шляхти, духовенства та міщан. Липинський простежив коріння нації до давньоруської держави, але думав, що на початок сімнадцятого століття вона була знесилена через польський асиміляційний тиск³¹. Він стверджував, що в той же час польська держава знаходилася в процесі виродження. Національний гніт, економічна експлуатація та жорстоке поводження із широкими верствами українського населення у польській державі викликало велике повстання³². Липинський заявляв, що повстання Хмельницького (або революція) додало до знесиленої «руського народу» нової енергії козацтва, яке із явища степового прикордоння розвинулось у європейський соціальний стан. Посилення монархічної влади козацького гетьмана було необхідною умовою для компромісу між старою руською шляхтою і козацькою старшиною у 1657 році. На думку Липинського, присяга на вірність, складена того року шляхтою Пинського повіту, змішаною верствою як польського, так і руського походження, і гарантія гетьманом прав римо-католиків знаменували собою безсумнівний поворотний момент повстання. Липинський підкреслював, що цей компроміс став можливим тільки завдяки державотворчому плану гетьмана, що спирався на його намагання створити династичну монархію. План Хмельницького та цей компроміс створили структуру задля збереження української нації, що, незважаючи на численні перешкоди, проіснувала до ХХ століття. Підкреслюючи значимість саме політичних і соціальних структур, а не етнологічних, культурних чи релігійних чинників, Липинський розширив поле історіографічних дискусій щодо концепції української нації.

Вибір Липинським термінології в книзі «Україна на переломі» виявив його підвищену увагу до нації. У своїх довоєнних польськомовних працях він вживав традиційні тогочасні означення, де *naród* означало «нація», чи культурна, мовна та історична спільність або населення державного утворення, а *lud* позначав простий народ, особливо селянство³³. Оскільки у той час не було польської держави, хоча польські патріоти й стверджували, що їх нація існує в розчленованому стані, польські письменники чітко відрізняли націю (*naród*) від держави (*państwo*). В українській мові *народ* (або *нарід*) означав і націю, і простий народ, хоча слово *нація* існувало і зазвичай використовувалося як синонім до першого значення³⁴. У двадцятому столітті деякі українські автори стали використовувати термін *нація* для уникнення неоднозначності слова *народ*, або тоді, коли вважали *націю* за більш розвинену форму *народу* чи коли народ мав державу³⁵.

³¹ Z dziejów Ukrainy. — S. 146–147.

³² Ibid. — S. 520.

³³ Наприкінці дев'ятнадцятого століття у польській мові термін *nacja* здебільшого вийшов із вжитку. Див.: Білас Л. Вячеслав Липинський як історик княжої доби. — С. xliv–xlv, посилання 32.

³⁴ Інколи термін *Люд* використовувався для позначення народу, особливо на Західній Україні, але він не став основним терміном.

³⁵ Див. Hrushevsky M. History. — Vol. 9. — Bk. 1. — P. liii. Для прикладу, про різницю між означеннями *народ/нарід* та *нація*, де *нація* означає більш високий щабель національного розвитку, позначеного більшою свідомістю і прагненням до створення національної держави, див.: Целевич Володимир. Нарід, нація, держава. — Львів, 1934, особливо С. 11, 22.

Як вказував Лев Білас, Липинський став використовувати термін *нація* замість *народ* у значенні «нація» все частіше і частіше в своїх творах після 1910 року і повністю перейшов до терміну *нація* в «Україні на переломі»³⁶.

В цій роботі Липинський твердив, що державність була необхідна для збереження нації. Він заявив у своїй передмові: «Без власної ж держави я собі ніколи не уявляв і тепер не уявляю можності існування Української — не етнографічної маси — а Нації» (Переднє слово, с. 6.)³⁷. Повстання Хмельницького та утворення Гетьманщини були вирішальними у формуванні сучасної української нації. Тим не менш, під час розгляду подій сімнадцятого століття Липинський часто говорить про українську *націю*, навіть ще до створення української державності XVII століття, залишаючи *народ* у цитатах з документів (зазвичай «руський народ», порівн. с. 18–19, 21). Для Липинського національні інтереси та енергія нації були центральними в українському житті чи то сімнадцятого століття, чи то двадцятого (с. 22). Незважаючи на те, що Липинський не міг повністю відділити націю від етнокультурної спільноти, він розглядав свою *націю* в першу чергу як органічний продукт українських земель і життя, перш за все як спільноту, яка могла включати в себе раніше асимільовану польським середовищем та навіть неруського походження шляхту. Це нація, що органічно розвивалася, на чолі з її традиційними вищими верствами, могла існувати тільки в складі держави. У передмові до книги «Україна на переломі» Липинський заявив, що українська держава ХХ століття може бути побудована тільки за допомогою нащадків полонізованої шляхти (маючи на увазі Правобережжя) і козацької старшини Лівобережжя³⁸.

Грушевський вже висловив свою незгоду з поглядами державницької школи, що формувалась, в бібліографічному нарисі, яким завершувався 8-й том його «Історії». Там він зауважив, що праця Степана Томашівського про галицький похід Хмельницького 1648 року була «апологетичною і навіть ентузіастичною» щодо «Хмельниччини і особливо самого Хмельницького»³⁹. Більш чітке вираження Липинським його поглядів після української революції та проголошення ним політичного кредо в «Україні на переломі» посилили опозицію Грушевського до державницької школи. Оголосивши своєю метою написання історії українських мас, для чого був виразно присвячений 9-й том, Грушевський увійшов у глибоке протиріччя з Липинським та його державницькими поглядами⁴⁰. Переднє слово до 9-го тому показало дрейф історика вліво після 1917 року і відобразило його самоідентифікацію як «історика-соціолога», а також вплив нового марксистського інтелектуального оточення, в якому він працював. Щоправда, його твердження, що він намагався висвітлити дії та думки народних

³⁶ Див. Білас Л. Вячеслав Липинський як історик кризової доби. — С. xlv–xlv, посилання 32.

³⁷ У цьому абзаці сторінки подаються за виданням: Україна на переломі 1657–1659. — Відень, 1920.

³⁸ Про концепцію нації Липинського див. Pyziur Eugene. V. Lypyns'kyj's Idea of Nation // The Political and Social Ideas of Vjačeslav Lypyns'kyj. — P. 302–325.

³⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. VIII. — Ч. II. — С. 223–224; у англomовному виданні: Hrushevsky M. History. — Vol. 8. — P. 703.

⁴⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Пол. I. — Київ, 1929. — С. 6–7; у англomовному виданні: Hrushevsky M. History. — Vol. 9. — Bk. 1. — P. lxxviii.

мас, а не еліти, не було великим відхиленням від традиційного для нього народницького підходу. Крім того, він підкреслив свій інтерес до національного чинника, відверто визнаючи його як мету своєї роботи, щоб відтворити пробудження національної самосвідомості та ідентичності у процесі формування української нації. Тут також він підкреслив роль народних мас. Зосередження уваги Грушевського на соціально-економічній боротьбі та класових інтересах, а також його рішення досліджувати у 9-му томі соціальні та економічні питання перед національним, не тільки знаходились у відповідності з інтелектуальним духом радянської України, але і виявили різницю між його поглядами та поглядами Липинського⁴¹. На відміну від Липинського, який обмежив свої посилення на «революцію», Грушевський і далі користувався цим терміном та застосував його до цілої епохи Хмельницького, яку він назвав найбільшою революцією в українській історії⁴².

Якщо Липинський виявив інтерес до еліт та територіальних громад, то Грушевський залишився вірним народництву дев'ятнадцятого століття і відданим простому люду (*народу*), насамперед селянству, яке було для нього міцним осердям української нації (*народу*). Він був, по суті, послідовником Йоганна Готфріда фон Гердера, розглядаючи простих людей як носіїв духу і сутності нації. Він вважав українських козаків представниками *народу* в обох його значеннях. Неоднозначні українська термінологія та українська реальність, що дозволяли так легко об'єднувати соціальне і національне, були основою його світогляду. Деколи Грушевський міг схилитись до національного, а в інший час — до соціального, але він працював у тій площині, де не було місця поглядам Липинського.

На відміну від Липинського, Грушевський ніколи не розробляв політичної теорії нації. На його думку, простий народ має властиві національні особливості, які еволюціонізували впродовж тривалого часу й досягли повного розвитку в дев'ятнадцятому та на початку двадцятого століть⁴³. Саме незадовго до Першої світової війни Грушевський, говорячи про українців шістнадцятого та сімнадцятого століть, іноді використовував термін *нація* замість *народ*, що відображало зростання престижу цього терміну в той час, а також посилення його власної уваги до національних питань⁴⁴. І лише в 1917 році він виклав схему націо-

⁴¹ Про відношення Грушевського до марксистської історіографії див. *Plochy S. Unmaking Imperial Russia.* — P. 347–382. Про Грушевського як «історика-соціолога» див. *Bilas Leo. Geschichtsphilosophische und ideologische Voraussetzungen der geschichtlichen und politischen Konzeption M. Hrushevs'kyjs: Zum 90. Geburtstag des ukrainischen Historikers (29 September 1956) // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas.* — 1956–1957. — N.S. 4–5. — S. 262–292; *Витанович Ілля.* Уваги до методології і історіософії Михайла Грушевського // *Український історик.* — 1966. — Ч. 1–2. — С. 48–51; *Пріцак Омелян.* Історіософія Михайла Грушевського // *Грушевський Михайло.* Історія України-Руси. — Т. 1: Репринт. вид. — Київ, 1991. — С. xl–lxxiii.

⁴² *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IX. — Пол. II. — Київ, 1931. — С. 1507; у англomовному виданні: *Hrushevsky M. History.* — Vol. 9. — Bk. 2. — Pt. 2. — P. 441.

⁴³ Про погляд Грушевського на націю та її розвиток в українців див.: *Український народ в его прошлом и настоящем.* — Т.1. — Санкт-Петербург, 1914. — С. 1–2.

⁴⁴ *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т 6. — С. 454–457.

нального розвитку, стверджуючи, що *народність* розвивається в *народ* і тільки потім в *націю* — фазу, в яку, на його думку, українці входили тільки на момент написання статті⁴⁵. Тим не менш, в тому ж році Грушевський використав термін *народність* щоб описати національну громаду, яка почала перетворитися на *національність* у вісімнадцятому столітті, — і знову йшлося про процес, який досягав своєї кульмінації тільки на момент написання роботи. Ця концепція етапів національної еволюції нагадувала марксистську схему соціально-економічного розвитку, але етапи Грушевського не збігалися з етапами марксистської моделі. На відміну від концепції нації Липинського, концепція Грушевського жодним чином не була тісно пов'язана із прагненням створити державу, і Грушевський не вважав, що нація може досягти повного розвитку тільки у власній державі.

Є поодинокий приклад вживання Грушевським терміну *нація* в передмові до 9-го тому: «Новий рух, розпочатий відродженням XVI віку, знаходив свій дальший розвій в сій добі [епоху Хмельницького], і в ній виковувалося те, що мало з часом стати *українською нацією*. З особливою уважливостю старавсь я ловити сі прояви сього розбудженого самопочуття»⁴⁶. Цей уривок безсумнівно доводить, що, як і Липинський, Грушевський вважав добу Хмельницького визначальною в українському національному будівництві; проте, на відміну від Липинського, не асоціював її з державним будівництвом або формуванням еліти. Крім цього прикладу, у Грушевського в 9-му томі стандартне означення для «нації» — *народ*, яке він застосовує як для позначення ранньомодерної національної спільноти (руського / українського народу), так і сучасного йому суспільства, що відображає його відданість українським народним масам. У кінці 13-ої глави, наприклад, він поєднує сучасних йому українців та українців минулого, використовуючи термін *народ* в обох значеннях: «Український *нарід* не пережив свого раю в часах Богдана — ні в инший добі своєї минувшини. Наші соціальні, політичні й культурні ідеали лежать перед нами, а не за нами. Але Хмельниччина була все таки великим етапом в поході Українського *народу*, українських мас до своїх соціальних, політичних, культурних і національних ідеалів»⁴⁷.

При написанні 9-го тому Грушевський і далі кидав виклик узвичаєній періодизації української історіографії. Так само, як він порвав із традицією ототожнювати 1648 рік із початком нового періоду, Грушевський не вважав Переяславську угоду 1654 року за нову відправну точку української історії⁴⁸. У традиційній ранньомодерній українській історіографії присяга московському цареві вважалась важливим актом, що визначав права і свободи Гетьманщини. Російська імперська історіографія розглядала цю присягу як фокальну точку повстання. Хоча модерна українська історіографія ревізувала раніші інтерпретації Переяславської угоди, все ж вона надавала 1654 року центрального значення.

⁴⁵ Plokhy S. Unmaking Imperial Russia. — P. 290.

⁴⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Пол. I. — С. 6–7; у англomовному виданні: Hrushevsky M. History. — Vol. 9. — Bk. 2. — Pt. 1. — P. Lxxviii–lxxix.

⁴⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Пол. II. — С. 1508; у англomовному виданні: Hrushevsky M. History. — Vol. 9. — Bk. 2. — Pt. 2. — P. 437.

⁴⁸ Про еволюцію поглядів Грушевського на Переяславську угоду див. Plokhy S. Writing the History in the USSR. — P. xxxviii–xliii.

Погляд Грушевського на Переяславську угоду також заперечував точку зору Липинського, який бачив в ній як кінець першого етапу Хмельниччини, тобто козацького автономізму, так і позначення остаточного розриву України з Польщею через отримання нею міжнародного визнання завдяки союзу з Московією⁴⁹. Грушевський присвятив цілий розділ «Історії» дослідженню Переяславської угоди, яку вважав формою протекторату або васальними відносинами, але він не надавав їй жодного значення у своїй періодизації. Український текст 2-ї книги 9-го тому починається з глави 6-ої, в якій розглядаються переговори, що привели до угоди, але не через те, що Грушевський вважав їх історичною цезурою, але просто тому, що 9-й том був занадто великим, щоб бути надрукованим однією книгою, і було зручно почати 2-гу книгу саме з цієї глави⁵⁰.

Для Грушевського поворотним пунктом козацької доби та кінцем першого етапу гетьманату Хмельницького стали 1649–1650 роки. Другий етап закінчився в 1655 році, коли козаки розчарувалися в Московії та знову стали докладати зусиль, щоб об'єднати всі українські землі й домогтися повної незалежності. Липинський, навпаки, вважав присягу пинської шляхти на вірність Богдану Хмельницькому (1657) великим переломом, який повністю інтегрував козаків і шляхту до гетьманського державотворчого проекту, що був перерваний тільки передчасною кончиною Хмельницького. 9-й том «Історії» Грушевського завершується зі смертю гетьмана, що збігається з періодизацією традиційної української історіографії, яка ставила гетьмана в центр подій, а також з періодизацією державницької школи. Це, однак, було не просто даниною традиції: скоріш за все, це була можливість відповісти на виклик державників.

Коли Грушевський брався за перо, щоб написати свої «Загальні завваження», його непокоїло спростування тез державницької школи, перш за все Липинського, хоча його основними критиками на той час були історики-марксистичні радянської України, і на створені ним після повернення в Україну у 1924 році історичні установи вівся наступ. Можна припустити, що Грушевський, прагнучи за радянської влади зберегти українські історичні дослідження, був не в змозі критикувати підтримувану державою марксистську історіографію і, можливо, навіть вважав вигідним дистанціюватися від нерадянських вчених. Проте його вибір опонентів також може бути інтерпретований винятково в інтелектуальному плані. Історики-марксистичні спродукували небагато такого, що могло розглядатися як протипага науковій роботі Грушевського з історії ранньомодерної України, в той час як Липинський запропонував детально розроблену концепцію періоду, яку Грушевський визнав надмірно ідеалізованою⁵¹.

⁴⁹ Липинський В. Україна на переломі. — С. 22.

⁵⁰ Про інтерпретацію Переяславської угоди Грушевським та Липинським див. *Basarab John*. Pereiaslav 1654: A Historiographical Study. — Edmonton, 1982. — Р. 129–139.

⁵¹ Для порівняння поглядів Грушевського та Липинського див. *Масненко В.* Історичні концепції М. С. Грушевського та В. К. Липинського, та *Гирич І.* Державницький напрям і народницька історіографія (на тлі стосунків Михайла Грушевського і Вячеслава Липинського). Див. також *Pelenski Jaroslaw*. Der ukrainische Nationalgedanke im Lichte der Werke M. Hrushevs'kyjs und V. Lypyns'kyjs'. Ph.D. diss., Ludwig-Maximilian-Universität, München, 1957, ця дисертація частково опублікована: *Geschichtliches Denken und politische Ideen V. Lypyns'kyjs // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. — 1961. — N. 9. — S. 223–246.

Крім того, Грушевський вже був роздратований заявами про те, що державники стали провідною школою української історіографії та що тільки національні та державницькі ідеї, а не народництво Грушевського, впливатимуть на розвиток українських історичних досліджень⁵². Його робота була піддана критиці видним істориком-емігрантом Дмитром Дорошенком, консервативним державником, який відзначив брак «державно-національної провідної ідеї» в «Історії» Грушевського та її зосередженість на соціально-економічних інтересах народних мас, а не на прагненні до витворення держави⁵³. У 1920-х роках у західноукраїнських та еміграційних як наукових, так і популярних дослідженнях, а не лише серед поміркованих послідовників Липинського, процвітало акцентування на національному аспекті повстання під проводом Хмельницького та на Хмельницькому як взірцевому провіднику. Програна боротьба за державність, а також реакція на дискримінацію українців у Польській державі вплинули на інтерпретації минулого, що повернули в бік ідеології інтегрального націоналізму, який тоді набував поширення в Західній Україні. Таким чином, до 1928 року історик мистецтва Микола Голубець міг нарікати, що не тільки Грушевський, але навіть державники Липинський, Томашівський та Іван Крип'якевич не написали синтетичних робіт, де б зобразили великого гетьмана у відповідності з тогочасними українськими обставинами. Порівнюючи Хмельницького з Кромвелем і Наполеоном, Голубець твердив, що повстання сімнадцятого століття було не громадянською війною або соціальною революцією, але визвольним рухом української нації, причому Хмельницький представляв інтереси цілої нації⁵⁴. Звідси був тільки короткий крок до концептуалізації повстання Хмельницького як національної революції⁵⁵. Грушевський виступив проти цього повороту направо як консервативного монархізму, так і інтегрального націоналізму, а також проти ідеалізації Хмельницького і його доби.

Безсумнівно, Грушевський розумів, що на його власних працях, в тому числі «Історії», лежить часткова відповідальність за новітнє піднесення ролі держави в українському минулому, увагу до національних устремлінь і вшанування Хмельницького. Саме ці звинувачення один з марксистських критиків Грушевського доволі успішно висунув проти нього⁵⁶. Врешті-решт, Грушевський вирі-

⁵² Див. *Кревецький І.* Українська історіографія на переломі. Про погляд державників на роботу Грушевського як застарілу див. *Тельвак В.* Творча спадщина Михайла Грушевського. — С. 334–337.

⁵³ *Дорошенко Дмитро.* Огляд української історіографії. — Прага, 1923. — С. 190–192.

⁵⁴ Див., напр.: *Голубець Микола.* Слідами Богдана Хмельницького по Львові. — Львів, 1928. — С. 3–6. Брошура з'явилась як 26 випуск у серії, що видавалась газетою націоналістичного спрямування «Новий час».

⁵⁵ Концепцію «національної революції» застосовували ті українські історики, які після Другої світової війни працювали на Заході. Див. *Полонська-Василенко Наталія.* Історія України. — Т. 2. — Мюнхен, 1976. — С. 16; *Chirovsky Nicholas L.* An Introduction to Ukrainian History. — Vol. 2. — New York, 1984. — Р. 175–181.

⁵⁶ Про огляд Льва Окіншевича (Національно-демократична концепція історії права України в працях акад. М. Грушевського // Україна. — 1932. — Кн. 1–2. — С. 93–109) див. *Plokhly S.* Writing the History in the USSR. — Р. lx–lxi. Про елементи державницьких ідей у творах Грушевського див.: *Дашкевич Ярослав.* Михайло Грушевський — історик народницького чи державницького напрямку? // Михайло Грушевський і українська історична наука. — С. 65–85.

шив частково оперти свою періодизацію історії козащини на рішення Хмельницького порвати з Польщею і боротися за незалежність. У 8-му томі «Історії» він розглянув інтелектуальні передумови для створення української держави у 1648–1649 роках і значення національного аспекту повстання. У заключних главах 9-го тому він подав солідне документальне підтвердження намірів гетьмана і козацької старшини приєднати західні українські землі, «де жили руські люде і [руські] церкви були»⁵⁷. За словами Грушевського, ці наміри привели козаків до перегляду їх відносин із шляхтою та міщанами в регіонах, які не зазнали революційних соціальних перетворень центральних українських земель. Грушевський зробив великий внесок у вивчення держави, еліти та національних устремлінь в минулому України. Не лише Липинський використовував праці Грушевського для вдосконалення своєї теорії про роль шляхти у повстанні Хмельницького, але й Грушевський вітав внесок Липинського у вивчення еліти. Однак тепер Грушевський вважав, що Липинський і його послідовники надмірно заглибились у опис епохи, яку він розглядав як анахронічну й ідеалізовану, а також, що у них відсутній інтерес до соціальних проблем і конфліктів.

У передмові до 9-го тому Грушевський визнав, що його масивна робота не містить схематичного розгляду соціально-політичних інститутів часу Хмельницького. У цьому зв'язку він відзначив зусилля свого талановитого львівського учня Івана Крип'якевича, який, натхненний державницькою ідеологією, розробляв новий і плідний напрям дослідження⁵⁸. Але у заключних міркуваннях у 9-му томі Грушевський приділяв мало уваги безсумнівним державотворчим здобуткам, що були окреслені Крип'якевичем. Якщо Грушевський приєднався до заклику державників вивчати оточення Хмельницького як прогалини у дослідженні, то його власні зауваження стосовно цього оточення у кінцевому рахунку слугували очорненню Хмельницького, незважаючи на заяви історика у зворотному.

У «Загальних завваженнях» Грушевський оголосив про свій намір подати нову оцінку гетьману та його правлінню, що дещо відрізнятиметься від представленої в його численних працях останніх тридцяти років⁵⁹. Основою цієї оцінки була критика Грушевським нового культу Хмельницького. Під час огляду своїх попередніх праць про гетьмана Грушевський відкрито визнав, що час, коли він писав, вплинув на його оцінку: наприклад, його стаття 1898 року захищала Хмельницького від спроб (імовірно з боку Пантелеймона Куліша і польських істориків) представити гетьмана «диким руїнником, морально-підупалим п'яком»⁶⁰. З тих пір Грушевський змінив деякі свої погляди, особливо щодо

⁵⁷ *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IX. — Пол. II. — С. 1495; у англomовному виданні: *Hrushevsky M. History.* — Vol. 9. — Bk. 2. — Pt. 2. — P. 424.

⁵⁸ *Крип'якевич Іван.* Студії над державною Богдана Хмельницького // ЗНТШ. — 1925. — Т. 138–140. — С. 65–81; 1926. — Т. 144–454. — С. 109–140; 1927. — Т. 147. — С. 55–80; 1931. — Т. 151. — С. 111–50.

⁵⁹ У роботі «Stanisław Michał Krzyczewski» на с. 149 Липинський посилався на статтю Грушевського від 1907 р., яка закликала проаналізувати, що було вартісного у гетьмана та в його діяльності.

⁶⁰ *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IX. — Пол. II. — С. 1486, примітка 1; у англomовному виданні: *Hrushevsky M. History.* — Vol. 9. — Bk. 2. — Pt. 2. — P. 420. — N. 12.

питання, чи стояв Хмельницький вище своїх сучасників. Були й інші зміни, на які він явно не вказував, наприклад, його оцінка українського культурного життя в добу Хмельницького, що він тепер оцінював негативно.

Грушевський почав своє розмірковування із риторичного питання, наскільки Хмельниччина була одноцільною, запланованою і конструктивною. Висвітлюючи історіографію питання, Грушевський стверджував, що козацькі літописці сімнадцятого і вісімнадцятого століття у Хмельниччині легітимізували свою соціальну верству, інтерпретуючи повстання як відродження втраченої епохи: вони розрізнялися лише відповідно до того, чиї інтереси домінували — духовенства чи козацької старшини. Характеристика Хмельницького як «батька вільності, героя Богдана», дана Григорієм Сковородою, ілюструвала цю традицію, що звеличувала Хмельницького як «найкращого сина українського народу і найкращого репрезентанта сього *всенародного* характеру козацтва, всенародного героя, вольодителя України, який віддав своє життя своєму завданню визволення, і так чи інакше його здійснив»⁶¹. Цей образ Хмельницького українська інтелігенція перейняла пізніше.

Використання Грушевським терміну *всенародний* для означення провідника та повстання є прикладом зв'язку між народним і національним у його дискурсі. Хоча *народ* мав подвійне значення — «нації» і «простого народу», прикметник *народний* частіше стосувався останнього. *Всенародний* припускав існування різних соціальних верств, але ті верстви, зрештою, уявлялись єдиним цілим, де переважали прості люди. Грушевського зазвичай використовували *національний* (на відміну від *народний*), коли мова йшла про культурні (іноді використовуючи сполучення *культурно-національний*) або політичні інтереси *народу* (тобто нації).

Подвійний зміст терміну *народ* стає найбільш очевидним під час розгляду Грушевським історіографії дев'ятнадцятого століття. Він детально обговорював її у підрозділі про «Наукову літературу Хмельниччини» у 8-му томі «Історії»⁶². У своїх «Загальних завваженнях» у 9-му томі він зосередився на критичних працях Петра Буцинського і Пантелеймона Куліша, які твердили, що Хмельницький і козаки діяли, виходячи зі своїх особистих і класових інтересів, а не на благо українського народу. Грушевський також розглядає аргументацію та пояснення, запропоновані Миколою Костомаровим, Володимиром Антоновичем і Орестом Левицьким, які погоджувались, що були розбіжності між тогочасними соціальними групами, верствами й станами, та що встановлення міцного нового соціального ладу спіткала невдача, проте все одно вважали, що повстання мало позитивне значення для простих людей. Як зазначав Грушевський, історики все більше усвідомлювали, що козацька старшина, не виключаючи й самого гетьмана, поставили свої класові інтереси вище за інтереси *простого народу*.

Грушевський заявляв, що із урахуванням поточного інтересу до нації і держави важливо переглянути ці поняття стосовно доби Хмельницького. Він хотів

⁶¹ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Пол. II. — С. 1480; у англomовному виданні: Hrushevsky M. History. — Vol. 9. — Bk. 2. — Pt. 2. — P. 409.

⁶² Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. VIII. — Ч. II. — С. 211–224; у англomовному виданні: Hrushevsky M. History. — Vol. 8. — P. 690–703.

в'яснити, чи представляли Хмельницький і козацька еліта загальнонаціональні та загальнодержавні інтереси. Як висловився Грушевський: «А з тим Хмельниччина — чи се бодай хоч у якійсь мірі національна епопея, якою вона малювалася на протягу століть українській старшині, українській інтелігенції і навіть народним масам?»⁶³.

Поставивши це питання, Грушевський звернувся до оцінки Хмельницького. Хоча всі погоджувались із великим значенням гетьмана, Грушевський твердив, що досі не зроблено критичного аналізу доречності цього означення. Це було легковаження численними студіями про Хмельницького, підготовлених Липинським та іншими у двадцятих-тридцятих роках двадцятого століття. Грушевський вважав, що ці студії знаходились все ще під впливом традиційного культу Хмельницького. У той же час, роблячи свої критичні зауваги, він відкинув заяву Липинського, що лише сама українська нація зможе дати повну характеристику Хмельницькому, коли вона візьме на себе завдання національного визволення і побудови держави⁶⁴.

Відразу Грушевський відзначив, що, згідно з його новою точкою зору, Хмельницький не виділявся серед своїх сучасників здібностями та впливом. Щобільше, історик мав намір використати наступну заяву гетьмана Миколая Потоцького як епіграф до тому: «Чи у них оден Хмельницький? тисячами б їх рахувати треба, одного сьгодні стратять, на його місце виберуть іншого ще здібнішого й справнішого»⁶⁵. Грушевський заявляв, що епіграф міг би висловити його високу оцінку революційної української маси, але він не використав його, тому що це могло бути витлумачено як спроба применшити репутацію Хмельницького. Він наполягав на тому, що у нього такого бажання не було. Пізніше він заявив: «Я не хочу зменшувати індивідуальности Хмельницького, ні трохи»⁶⁶, і ще далі: «Повторюю, тим не хочу понизити Хмельницького»⁶⁷. Чим більше він протестував, тим ясніше ставало, що саме це він і робить.

Перш ніж приступити до викладу своєї оцінки Хмельницького, Грушевський навів висловлені перед тим думки інших істориків, в першу чергу характеристику Людвіка Кубали (1838–1918), що з'явилася в 1910 році. Кубала найкраще знаний за його роботами 1880-х років про війни Речі Посполитої у сімнадцятому столітті, які письменник Генрік Сенкевич використав як основу для своєї трилогії, в якій перший том був «*Ogniem i mieczem*» («Вогнем і мечем»)⁶⁸. Наприкінці свого життя, однак, Кубала звернувся до конфліктів кінця 1650-х років і (на відміну від Сенкевича) несподівано почав розглядати Хмель-

⁶³ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Пол. II. — С. 1483; у англomовному виданні: *Hrushevsky M. History.* — Vol. 9. — Bk. 2. — Pt. 2. — P. 412.

⁶⁴ Україна на переломі // Липинський В. Твори. Т. 3. — С. 137.

⁶⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Пол. II. — С. 1486; у англomовному виданні: *Hrushevsky M. History.* — Vol. 9. — Bk. 2. — Pt. 2. — P. 415.

⁶⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Пол. II. — С. 1496; у англomовному виданні: *Hrushevsky M. History.* — Vol. 9. — Bk. 2. — Pt. 2. — P. 425.

⁶⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Пол. II. — С. 1507; у англomовному виданні: *Hrushevsky M. History.* — Vol. 9. — Bk. 2. — Pt. 2. — P. 436.

⁶⁸ Про Кубала див. *Romek Zbigniew. Ludwik Kubala (1838–1918) //* *Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku.* — S. 157–180; порівн.: *Basarab J. Pereiaslav 1654.* — S. 118–123.

ницького як велику людину. Грушевський, який так багато разів захищав гетьмана від польських нападок, тепер був змушений реагувати на те, що він вважав польським панегіриком. І це було ускладнено тим, що опонент Грушевського, Липинський, цитував Кубалу під час конструювання свого образу гетьмана⁶⁹.

На відміну від Липинського, який процитував два коротких уривка, Грушевський переклав уривок з Кубали на чотири сторінки, явно бажаючи дати українському читачеві повний звіт про оцінку Кубали⁷⁰. За словами польського історика, Хмельницький успішно впорався із веденням війни, фінансами, управлінням та відносинами з сусідніми державами — це все на території з декількома природними перешкодами для запобігання вторгненню, не маючи міцного державного та адміністративного апарату. Наводячи щедрі похвали Кубали Хмельницькому, Грушевський вправно ухилився від надання Липинському почесного звання головного панегіриста гетьмана у тогочасній історіографії. Він послався на характеристику Кубали як на «дуже проникливу» і висловив згоду з деякими її елементами: «незрівняний темперамент, надзвичайна енергія, рухливість, вражливість, сильно розвинена фантазія, легкість гадки, нахил до гіперболізму. Незвичайний хист психологічного впливу, сугестії, з сильним ухилом до лицедійства. Неперебірчивість і безоглядність в засобах, свобода від яких-небудь моральних обмежень. Незвичайне, неймовірне привязання до влади як догмат життя»⁷¹. Це були сумнівні похвали: назагал з тих якостей, що Кубала бачив в Хмельницькому, Грушевський відібрав ті, які можна назвати менш привабливими, а не ті, що асоціювалися з мистецтвом керування державою. Тим не менш, Грушевський визнав (відтворюючи частину написано Кубалою), що «Богдан дійсно був природжений вождь — правитель і політик — дипломат. Легко підіймав і рухав маси, вмів панувати над їх настроями — так само кривавим насильством, як і ласковим словом, покірним жестом; у владі його було щось не оборно чарівне, що з'єднувало йому людей». За цим визнанням стояло гостре питання: «Але чи був се також політик у вищій значенню — будівничий соціальний і державний, організатор громадський і культурний? на віддаль, на довгі часи?»⁷².

Перш ніж відповісти на питання, Грушевський коротко підсумував погляди Липинського. За словами Липинського, Хмельницький був державним генієм, який прагнув створити спадкову монархію та станове суспільство за європейським зразком⁷³. Липинський також стверджував, що Хмельницький успішно

⁶⁹ Stanisław Michał Krzyczewski // *Липинський В.* Твори. — Т. 2. — С. 13–17.

⁷⁰ Липинський включив ті уривки з праці Кубала, що стосувались поглядів поляків на Хмельницького і які були неповністю перекладені Грушевським, а також порівняння Кубалою ситуацій, з якими стикалися Кромвель та Хмельницький, та його згадку про репутацію Хмельницького як п'ятика, що Грушевський пропустив.

⁷¹ *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IX. — Пол. II. — С. 1490; у англomовному виданні: *Hrushevsky M. History.* — Vol. 9. — Bk. 2. — Pt. 2. — P. 419.

⁷² *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IX. — Пол. II. — С. 1491; у англomовному виданні: *Ibid.*

⁷³ Україна на переломі. — С. 145–151; порівн. із с. 121 про мету побудови європейської держави.

провів розрив із Польщею за допомогою свого союзу з Московією; потім гетьман обмежив вплив «Азіятської Москви» в Україні. Далі Грушевський згадав Липинського шість разів по імені; він також беззастережно був включений Грушевським у загальних посиленнях до «адептів української державності» та «звеличувачів» Хмельницького. Це звеличування гетьмана, на відміну від традиційного українського козацького культу Хмельницького, і було головною мішенню «Загальних завважень» Грушевського. На його думку, новий культ Хмельницького, створований Липинським і державницькою школою, був як історично невірним, так і політично небезпечним. Це була спроба усунути *народ* як колективного героя української історії й посадити на престол замість нього великих людей.

У відповідь Грушевський посилив свій більш ранній аргумент, що Хмельницький розпочав повстання без плану, не зміг врахувати потенціалу та інтересів українських мас та увійшов до Переяславської угоди без реалістичного розуміння Московії. «Великий скіф» Хмельницький мав у собі надто багато від степу й Азії, аби вести Україну до її мети стати європейським суспільством. Якщо Липинський підкреслював вирішальне значення території у визначенні українського суспільства і держави, то Грушевський парировав, що Хмельницький продемонстрував невелику повагу до території, дозволяючи ведення війн на українській землі — війн настільки руйнівних, що значна частина населення шукала притулку, втікаючи на схід. Хмельницький не усунув татарської загрози Україні, що спричинило великі страждання його народу. Не лише були сподвижники Хмельницького, рівні йому за талантом, але значна частина його політики була фактично сформульована його канцлером — генеральним писарем Іваном Виговським, який був справжнім європейцем серед найближчого оточення гетьмана. У той час, як «сучасні адепти української державності» бачили повернення національних прав у добу Хмельницького, та епоха могла мало похвалитися конструктивними досягненнями. Нарешті, всупереч протилежному твердженню Липинського, Грушевський відстоював думку, що політика Хмельницького була руїною вже на середину 1650-х років, і тільки його своєчасна смерть врятувала його репутацію.

Грушевський завершив свої роздуми аргументами проти нездорової ідеалізації доби й особи Хмельницького і зображення Хмельниччини втраченим раєм українського життя, коли українська земля цвіла, українська держава будувалася, панувала соціальна гармонія, і всі любили гетьмана. Він наголошував, що «український нарід не пережив свого раю в часах Богдана — ні в інший добі своєї минувшини»⁷⁴. Безперечно, Хмельниччина була важливим етапом у поступі українського народу до своїх соціальних, політичних, культурних і національних ідеалів, тому що «прості люди» отримали можливість відчутти себе «повновартісними». Саме за досягнення цього великого зрушення Грушевський був готовий визнати Хмельницького «героєм української історії»⁷⁵.

⁷⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Пол. II. — С. 1508; у англomовному виданні: *Hrushevsky M. History.* — Vol. 9. — Bk. 2. — Pt. 2. — P. 437.

⁷⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Пол. II. — С. 1508; у англomовному виданні: *Hrushevsky M. History.* — Vol. 9. — Bk. 2. — Pt. 2. — P. 438.

У статті, опублікованій в 1907 році, Грушевський вказав своїм сучасникам, що, побачивши останні невдачі, пов'язані із намаганням мас піднятися вище їх поточного культурного рівня (після революції 1905 року), вони можуть дозволити собі виявити більшу симпатію до досягнень Хмельницького за більш складних обставин⁷⁶. В кінці 1920-х років він, навпаки, не припускав, що революційні події 1917–1921 років повинні змусити його сучасників ставитися до гетьмана з більшим розумінням. Якщо більшість українських істориків за межами Радянського Союзу інтерпретували революцію як поразку народництва та лівої ідеології, обстоюючи необхідність підвищення дисципліни, поваги до влади й відданості національним, а не класовим інтересам, Грушевський залишався твердим у своїх народницьких переконаннях. До 1929 року, коли вже піднялась політична хвиля проти не-марксистів, до посилення атак на Грушевського і руйнування його добре розвинених історичних установ, Грушевський, можливо, відчував, що українські маси були його єдиною надією. Він не міг знати, що у 1932–1933 роках українське село, яке він розглядав як ядро нації, загине⁷⁷.

Перебуваючи в середині боротьби між історичними школами й політичними угрупованнями 1920-х років, Грушевський створив працю, де відобразив різні термінології та погляди цих зростаючих сил, але завжди залишався вірним своєму історичному баченню. Отже, він у своєму огляді докладно розглядав спроби об'єднати українські землі та забезпечити широку автономію або незалежність як позитивні моменти, хоча його заперечення того, що Хмельницький досяг у цьому процесі успіху, навряд чи задовольнило державників. Під час опису Хмельниччини він використовував багато поширених серед марксистів термінів, перш за все концепцію революції: вона з'явилася в його творах раніше, але саме тоді вона стала *de rigueur* в українській радянській історіографії. В описі Грушевським соціального конфлікту також використана термінологія марксистської класової боротьби⁷⁸. Однак, марксистські прихильники Великої

⁷⁶ Грушевський Михайло. Богданові роковини // Літературно-науковий вісник. — 1907. — Т. 39. — Кн. 8–9. — С. 207–212.

⁷⁷ Про погляди Грушевського на необхідність роботи інтелігенції серед селянських мас див. його промову від 3 жовтня 1926 р. під час святкування його шістдесятирччя (документ 52) у кн.: Михайло Грушевський між історією та політикою (1920–1930-ті роки) / Під ред. П. С. Соханя та ін. — Київ, 1997. — С. 72–77.

⁷⁸ Про погляд на Хмельниччину як на революцію див. роботу провідного українського історика-марксиста 1920-х років: Яворський Матвій. Нарис історії України: У 2 тт. — Аделаїда, 1986. — Т. 2. — С. 65–139. Про використання терміну та поняття «революція» із посиланням на Хмельниччину див. мої статті: War der Chmel'nys'kyj-Aufstand eine Revolution? Eine Charakteristik der "grossen ukrainischen Revolte" und der Bildung des kosakischen Hetmanstaates // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. — 1995. — Jg.43. — no. 1 — S. 1–18, та Чи було повстання Богдана Хмельницького революцією? Зауваги до типології Хмельниччини // ПРОСФΩΝΗΜΑ. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-й річниці академіка Ярослава Ісаєвича (Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 5 / Під ред. Б. Якимовича та ін. — Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 1998. — С. 571–578.

Жовтневої революції⁷⁹ навряд чи могли бути задоволеними оцінкою Грушевським Хмельниччини як «найважливішої епохи в життю нашого народу — найбільшої революції, ним пережитої»⁸⁰. Незважаючи на те, що Грушевський включав до своєї роботи визначення, інтереси та термінологію нового історичного оточення, він продовжував писати історію українського народу, пов'язану з історією простих людей та ґрунтовану на найширшому масиві джерел, які він міг зібрати.

Багато пізніших істориків не схвалювали суворі вироки гетьману та Хмельниччині, кинуті Грушевським у запалі полеміки з Липинським. Багато підкопувалось під його «Історію» для доведення звершень і досягнень гетьмана в українському політичному, культурному та національному житті за часів його правління. Однак всі історики повинні ретельно враховувати судження майстра української історіографії, який присвятив вивченню України середини сімнадцятого століття десятиліття й провів найбільш повне вивчення джерел тієї епохи.

На упривілейованих читати роботу Грушевського у 1930-х – 1980-х роках — аудиторії, яка не включала українську радянську читаючу публіку і навіть багатьох вчених в Україні, остання глава 9-го тому справляла, безсумнівно, неприємне враження. Хіба можна було найбільш повний з усіх коли-небудь написаних описів Хмельниччини закінчувати полемічною кодою? У той час, коли радянська пропагандистська машина продукували абсурдні карикатури на погляди двох великих українських істориків, чиї твори були офіційно заборонені, напад Грушевського на Липинського і державницьку школу міг видаватися непристойним.

Насправді ж, напередодні радянського наступу на українську історичну науку та запровадження похмурих догматів про те, що підходили радянській науці, Грушевський демонстрував свою незмінну здатність вступити в гарячу і навіть їдку дискусію, що велась вільно, з повним доступом до джерел та літератури. Він робив заяву про, що він вважав надзвичайно важливим для розвитку української історіографії. Не без надлишку емоційності, старий майстер захищав свою довго розроблювану історичну концепцію і висловлював своє глибоке розуміння ранньомодерної України.

⁷⁹ Про атаки марксистів на Грушевського, в т.ч. про використання ним термінів, див. рецензію: Ястребов Федір. Тому дев'ятого перша половина // Прапор марксизму. — 1930. — Ч. 1. — С. 133–148.

⁸⁰ *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IX. — Пол. II. — С. 1507; у англійському виданні: *Hrushevsky M.* History. — Vol. 9. — Bk. 2. — Pt. 2. — P. 436.